

महाराष्ट्राच्या लोकसंगीतातील लोकनाट्य: तमाशा

ज्ञानेश्वर रामदास बोंपिलवार

सहाय्यक प्राध्यापक संगीत विभाग, श्रीमती सु.रा. मोहता महिला महाविद्यालय, खामगाव जि.बुलढाणा

Corresponding Author: ज्ञानेश्वर रामदास बोंपिलवार

Email: drbompilwar@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.12705161

सारांश:

महाराष्ट्र हे संत, महात्मे, महर्षी, नायक, नायिका आणि साहित्य आणि कलेचे माहेरघर असलेले राज्य आहे. येथील ग्रामीण भागातील अज्ञानी, अंधश्रद्धाळू, गरीब, आजारी समाजाला पुढे आणण्यासाठी समाजसुधारकांबरोबरच गायक, वादक कलाकार, कवी, संगीतकार यांनी परिश्रम घेतले आहेत. आपल्या कलेतून त्यांनी मनोरंजन, प्रबोधन, जागृती, देशभक्ती आणि राष्ट्रीय एकात्मता वाढवून समाजाला नवी दिशा दाखवली. प्रस्तुत शोधपत्रात उद्दिष्टे, व्याप्ती व मर्यादा, संशोधन कार्यपद्धती, तमाशाचा अर्थ, उगम, त्यातील पात्र, प्रकार या संदर्भात विस्तृत विवेचन केले आहे.

उद्दिष्टे: १) तमाशा या लोकनाट्याची व त्या मधील गीतांची माहिती विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचविणे.

2) तमाशा या लोप पावत चाललेल्या लोकनाट्याचा व त्यामधील गीतांचा प्रचार-प्रसार करणे.

व्याप्ती व मर्यादा: तमाशा हा महाराष्ट्राच्या लोकसंगीतातील गायन, वादन, नृत्य व नाट्याचा प्रकार असला तरी त्याचा आस्वाद महाराष्ट्राबाहेरील इतर राज्यातील संगीतप्रेमी सुद्धा घेवू शकतात.

संशोधन कार्यपद्धती: प्रस्तुत संशोधनाकरिता वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला असून ग्रंथालयातील ग्रंथ, इंटरनेट, विडीवो, ऑडिओ इत्यादी सामग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना :

महाराष्ट्रात लोककला ही एक मौल्यवान खजिना म्हणून जपली गेली आहे. येथे या कलांचा उगम ग्रामीण लोक मनोरंजन आणि प्रबोधनासाठी झाला. काही लोककला धार्मिक आणि आध्यात्मिकतेशी जुळल्या आहेत. ज्या काळात आर्थिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या दुर्बल समाजाला शिक्षणाची संधी नव्हती, त्या काळात त्यांना या लोककलांच्या माध्यमातून ज्ञान दिले जात होते. महाराष्ट्राला एकसंध ठेवण्याचे कामही या लोककलांनी केले आहे. त्यामुळे ज्ञानापासून ते मनोरंजनापर्यंत सप्तसंगी आणि सप्तसुरांची लोककला येथे महत्त्वाची राहिली आहे.

उत्तर प्रदेशात स्वांग किंवा नौटंकी, गुजरातमध्ये भवाई, बंगाल आणि बिहारमध्ये जत्रा, गंभीर इत्यादी भारतातील विविध राज्यांमध्ये लोकनाट्यांचे अनेक प्रकार प्रचलित आहेत. दक्षिण भारतात यक्षगान, विधिनाटक, कमन कोटू या वर्गात मोडतात. तसेच भारुड, दशावतार, तमाशा ही पारंपरिक लोकनाट्ये महाराष्ट्रात प्रसिद्ध आहेत.

तमाशाचा अर्थ : 'तमाशा' हा मुळात अरबी शब्द आहे, ज्याचा अर्थ मजा घेणे, आनंद घेणे, नाटक, खेळ असा होतो. अशा प्रकारे तमाशा हे मनोरंजनासाठी केले जाणारे नाटक आहे.

उगम : पेशवे काळापूर्वी महाराष्ट्रात त्याचा उगम झाला आणि वाढला. मागासलेल्या ग्रामीण भागात तमाशा हे

मनोरंजनाचे, समाधानाचे आणि ज्ञानाचे माध्यम होते. त्यात कोणत्याही जातीचे, धर्माचे, पंथाचे, पंथाचे बंधन नव्हते. आजही महाराष्ट्रात पन्नासहून अधिक संगीतमय पाट्या, कला केंद्रे आणि नाट्यगृहे आहेत. पूर्वी शहरी आणि सुशिक्षित समाज तमाशाला अस्पृश्य मानून त्याकडे दुर्लक्ष करत असला तरी आता हाच वर्ग सिनेमासारख्या रंगभूमीच्या सौंदर्याचा आस्वाद घेत आहे. एवढेच नाही तर आज लावणीला अमेरिका, युरोप आणि ऑस्ट्रेलियात मान मिळत आहे.

कृषी आणि कष्टकरी पुरुषांची रंगीत शैली तमाशातच पाहायला मिळते. पेशवाईच्या काळात रणांगणातून थकून परतलेल्या सैनिकांसाठी मनोरंजनाचे हे मुख्य साधन होते. परमानंदात नाचणारा, रंगीबेरंगी पगड्यांचा फिरणारा सागर, शिट्ट्यांचा आवाज, आत्यंतिक आनंदात हवेत फेकलेली पगडी हा कार्यक्रम पाहतानाच दिसतो. मराठी मन जसे आपल्या जीवनात अध्यात्माला महत्त्व देते, त्याचप्रमाणे नाट्य आणि मनोरंजनातही ते हृदयाचे दरवाजे उघडे ठेवते. आपल्या तालाने प्रेक्षकांना खिळवून ठेवणारी ढोलकी, पायात पायघोळ बांधून ढोलकीच्या तालावर नाचणारे नर्तक, 'या बसा मंचकी राया' (चला साजन रंगमंचावर बसूया) म्हणणारे नर्तक मनात घर करून जातात. मराठी लोकांचे तमाशा सादर करणाऱ्यांचे म्हणणे आहे की, तमाशाचा जन्म 'विधिनाट्या'तून झाला.

सातवाहन काळात सादर झालेली 'रतिनाट्य' ही रचना तमाशासारखीच आहे. स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात लोकमान्य टिळकांनी आपल्या राजकारणाचा प्रसार करण्यासाठी नाटकाचा वापर केला. १९४२ च्या 'छोडो भारत' आंदोलनादरम्यान, खेड्यापाड्यात पसरलेल्या बहुजन समाजामध्ये राजकीय जागृती निर्माण करण्यासाठी तमाशाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करण्यात आला.

महाराष्ट्रातील लोककलांमध्ये पूर्वीपासून प्रचलित असलेल्या गोंधळ, मुरकी, पोवाडा इत्यादींतील प्रत्येक गुण घेऊन एक वेगळी लोककला-तमाशा निर्माण झाल्याचे तमाशाचे इतर काही सादरकर्ते मानतात. आज हा शो संपूर्ण महाराष्ट्रात सादर केला जातो. हे ग्रामीण जत्रे आणि होळीच्या वेळी सादर केले जाते. तमाशा कलावंतांच्या गटाला 'फड' म्हणतात. फडाच्या सरांना 'नाईक' म्हणतात. पूर्वी नाईक हे एक प्रसिद्ध, उत्कट कवी, उत्कृष्ट संपादक आणि लेखक होते. 'ढोलकी' (ढोलकापेक्षा थोडे वेगळे असलेले चामड्याचे वाद्य) आणि 'हलगी' वाजवण्यातही तो निपुण होता.

तमाशाची मुख्य पात्रे : नायक, नायिका आणि सोंगाड्या (भंडा) ही तमाशाची मुख्य पात्रे आहेत. नर्तकांसोबत इतर तीन-चार नर्तक असतात, जे नायिकेसोबत नाचतात. त्यांच्यासोबत वाद्ये वाजवणाऱ्यांमध्ये टुंटानेवाला, हलगीवाला, खंझरीवाला आणि हार्मोनियावाला यांचा समावेश होतो. शो सादर करण्यासाठी कोणत्याही विशेष पोशाखाची किंवा पडद्याची आवश्यकता नाही. हा शो पीपळाच्या झाडाभोवती बांधलेल्या व्यासपीठावर, उंच ठिकाणी, मोकळ्या मैदानात किंवा प्रेक्षकांच्या वर्तुळात आयोजित केला जाऊ शकतो. शोमधील पात्रे, उत्कृष्ट ग्रामीण भाषेत दुहेरी गोंधळलेले संवाद बोलून प्रेक्षकांना हशा पिकवतात.

प्रेक्षकांच्या आवडीनुसार तमाशाचे स्वरूप बदलत राहते. काळानुसार तमाशाच्या अंतर्गत आणि बाह्य स्वरूपात बदल होत गेले. श्रवणीय आणि दृश्यमान राहण्याच्या अखंड प्रयत्नातून या लोकनाट्याचे स्वरूप नेहमीच समाजहिताशी संवाद साधत राहिले आहे.

तमाशाचे प्रकार : तमाशाचे प्रामुख्याने ढोलकी तमाशा आणि संगीत तमाशा असे दोन प्रकार आहेत. याशिवाय खान्देशी तमाशा, वैदेशी तमाशा, खारी गंमत, कोल्हाटणी तमाशाही आहेत. या सर्वांची मांडणी सारखी असली तरी सादरीकरणाची पद्धत आणि अभिनयाची शैली वेगळी आहे. तमाशाचे सादरीकरणाची पद्धत पुढीलप्रमाणे आहे-

तमाशा सादरीकरणाचा प्रारंभ:

१) **गण-** लोकरंग भूमीत सर्व लोककलांची सुरुवात गणेश स्तवनाने करण्याची प्रथा आहे. गणेश हा गणांचा देव आहे, म्हणून तमाशामध्ये प्रथम 'गण' गायला जातो. मग शो सुरू

होतो. स्टेज पूजेनंतर सर्व कलाकार स्टेजवर येतात आणि उत्तम अभिनयासाठी गणेशाची पूजा करतात. गाण्यातून गणेशाचे आवाहन केले जाते. त्याचा विश्वास आहे की त्याच्या आशीर्वादाशिवाय सर्व काही उजाड होईल.

२) **गवळण-** परंपरेने तमाशामध्ये गणानंतर गवळण सादर केले जाते. यामागे करमणुकीची शुद्ध भावना आहे. नाटक आणि कविता यांच्या सुरेख संगमातून गवळण वैश्विक अलंकाराचा आविष्कार करतात. तमाशामध्ये गणानंतर गोरक्षक महिलांचा समूह येतो. सर्व गोपाळ कपडे घालून मथुरेच्या बाजाराकडे निघाले. एक म्हातारी हुशार स्त्री (काकू) त्याच्यासोबत असते. मामींना टारगेट करून कलाकार जरा वेगळी भाषा बोलतात. त्यात खेळाच्या तुलनेत साधे विनोद केले जातात. श्री कृष्ण आणि त्यांचे साथीदार बाजारात जाणाऱ्या दूधवाल्यांच्या मार्गात येतात. त्याचे साथीदार दूधवाल्यांना सांगतात की जर तुम्ही दूधवाल्या असाल तर आधी देवाची पूजा करा, मगच तुम्हाला मार्ग मिळेल. यावर गोपाळ गाणी गातात. या गीतांचे भक्तिमय स्वरूप श्रीकृष्णाच्या कारनाम्यांचे वर्णन करते. या गाण्याला गवळण म्हणतात.

३) **लावणी-** गण आणि गवळणानंतर तमाशामध्ये लावणी सादर केली जाते. लावणी कॉस्मेटिक, शारीरिक आणि आध्यात्मिक विचार प्रतिबिंबित करते. त्यात देशभक्ती, स्त्रियांच्या वेगळेपणाचे दुःख, राजकीय आणि सामाजिक परिस्थितीचेही वर्णन आहे. भक्तिरस आणि वीर रस हे नाटकाच्या केंद्रस्थानी आहेत. कथेनुसार लावणीची रचना चित्रित केली आहे. गरजेनुसार गळ्यात ढोल लटकवून नर्तकांसोबत नृत्यही करतात.

'लावणी' हा शब्द मुळात 'लु' या संस्कृत शब्दापासून आला आहे, ज्याचा अर्थ कापणी असा होतो. त्यावेळी गायलेले गाणे म्हणजे लावणी. या 'लावण' म्हणजे सुंदर, यातून लावण्य या शब्दापासून लावणीचा जन्म झाला. **लावणीचे प्रकार:** लावणी अनेक प्रकारे सादर केली जाते. **शायरीलावणी-** ही लावणी डफ आणि सुरांच्या साहाय्याने गायली जाते.

फड की लावणी – ढोलकीच्या तालावर नृत्य आणि अभिनयासह नर्तक आणि भांडं सादर केली जातात.

बैठकीची लावणी- ही रागदारीच्या आधारे बनवली जाते. तबला आणि हार्मोनियम सोबत बसून ठुमरी सारखे गायले जाते. वृद्ध स्त्रिया ते सादर करतात आणि त्यांची देहबोली आणि अभिव्यक्ती देखील दर्शवतात. बालेघाटी लावणी- विलंबित लयीची लावणी वियोग आणि दुःखाची भावना व्यक्त करते.

छक्कड लावणी- उत्तम शृंगारिक हेतूच्या वेगवान लयीत गायली जाणारी लावणी. प्रश्नोत्तरांसह लावणी – यामध्ये दोन संघ आहेत. ही शाहिरांची कसोटी आहे. यामध्ये एक टीम लावणीत प्रश्न विचारते आणि दुसऱ्या टीमला लावणीतच उत्तरे द्यावी लागतात.

चौका की लावणी - ही लावणी आहे जी गाताना चार वेळा बदलते. प्रतिकात्मक लावणी- स्त्री आणि पुरुषाच्या भावना व्यक्त करणारी ही लावणी आहे. एक प्रकारे स्त्री शरीराच्या सौंदर्याची प्रशंसा केली जाते.

लावणी हा तमाशाचा सर्वात रंगीबेरंगी भाग आहे. एखाद्या गावचा सरपंच जेव्हा गावच्या जत्रेसाठी शो आयोजित करण्यासाठी जातो तेव्हा तिथे त्याला शोची नायिका भेटते. आणि मग दोघांच्या संवादातून विनोदाचा सागर उफाळून येतो. कार्यक्रम ठरवताना होणारी धडपड, मध्येच विनोदाचा शिडकावा आणि नंतर लावणीचे सादरीकरण मन मोहून टाकते. प्रेक्षक यात तल्लीन होतात.

४)बतावणी- बतावणीमध्ये परंपरागत विनोदी कथा सादर केली जाते. कथनानंतर शोचा मध्यंतर आहे. तमाशामध्ये सोंगाड्याला महत्त्वाचे स्थान आहे. शोमधील दोन सौंदर्यवर्तीचे नाते आपल्या भाषणात दाखवण्याचे काम त्याला करावे लागते. याला 'संपादन' म्हणतात. सोंगाड्याला कवी आणि नृत्यांगना सारखेच महत्त्व आहे. तो आपल्या विनोदाने प्रेक्षकांना खूप हसवतो. सोंगाड्या ग्रामीण बोलीभाषेतील डबल एन्टेडर्स वापरून विनोद निर्माण करण्यात पटाईत आहेत.

५)वगनाट्य- गण, गवळण, लावणी आणि बतावणीनंतर तमाशाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. हा एक अत्यंत नाट्यमय आणि लोकप्रिय घटक आहे. क्लास हा एक प्रकारचा ड्रामा आहे. तमाशाचा पहिला भाग उमा बाबू सावळजकर यांनी १८५३ च्या सुमारास लिहिला. वगनाट्य हे सत्य घटना किंवा काल्पनिक कथांचे नाट्यरूपांतर आहे. 'गडवाचन लगन' (गाढवाचे लग्न) या काल्पनिक रंगमंचाला प्रचंड लोकप्रियता मिळाली. ग्रामीण जीवन, नातेसंबंध आणि समकालीन राजकारणावर भाष्य करणारी नाटके पाहण्यासाठी प्रेक्षक रात्रभर जागे राहतात. वगनाट्य तमाशा नमस्काराने संपतो. अनंत फंदी, राम जोशी, होनाजी बाळा, प्रभाकर, पठे बाबुराव, भाऊ फक्कड, अर्जुन वाघोलीकर, दत्तोबा तांबे शिलोलीकर, दत्ता महाडिक पुणेकर, काळू बाळू, तुकाराम खेडकर आदी प्रसिद्ध कलाकारांनी हा कार्यक्रम खूप उंचीवर नेला आहे.

आतापर्यंत सुसंस्कृत समाजातील लोकांनी लावणी, तमाशा गावाबाहेर ठेवले होते. नाट्यसंगीत, भावपूर्ण संगीत आणि सुगम संगीतात लावणीला स्थान नव्हते. पण जे काही लोकांसाठी मनोरंजक होते, ते एक दिवस पुढे आले. कालांतराने लावणी बहरली. आता ही काही विचित्र गोष्ट राहिलेली नाही. ती आता केवळ सजावट राहिलेली नाही. सध्याच्या काळात लावणी ही मराठी संस्कृती आणि नाट्य कला यांना आधार देणारी कला बनली आहे. लावणी गीते सादर करणाऱ्या अनेक कलाकारांना राज्य आणि केंद्र सरकारकडून सन्मानित करण्यात आले आहे. भामाबाई पंढरपूरकर, यमुनाबाई वाईकर आदींना 'संगीत नाटक

अकादमी'तर्फे पुरस्कार प्रदान करण्यात आला. रेश्मा परितेकर यांना 'युवा संगीत नाटक अकादमी पुरस्कार' प्रदान करण्यात आला.

निष्कर्ष:

खर तर तमाशाचा पाया अध्यात्मावर आधारित आहे. भक्ती रस, वीर रस, शृंगार रस, वात्सल्य रस, करुण रस, रौद्र रस इत्यादी लावणीत एकत्र दिसतात. शोचे सौंदर्य त्याच्या हलक्या-फुलक्या, खोडकर, नखरा, मेकअप आणि द्विअर्थी भाषेतील अभिनयाने सर्वांना आकर्षित करते. पायात घुंगरू, पायघोळ, कमरेला पट्टा, हातावर पट्टी, नाकात नथ, गळ्यात मण्यांची माळ, पैठणी शालू इत्यादींनी सजवलेल्या नर्तिकांचे सौंदर्य पाहण्यासारखे असते. महिला कापणी सुंदराबाई, गोदावरी पुणेकर, कौसल्या कोपरगावकर, अनुसुईया जेजुरीकर, भामाबाई पंढरपूरकर, सुरेखा पुणेकर आदी अनेक नृत्यांगना प्रसिद्ध झाल्या आहेत. या रावजी बसा भावजी, रेश्माच्या रेघानी लाल काळ्या धाग्यांनी, वाजले कि बारा, अप्सरा आली अशा अनेक लावण्या अजरामर झाल्या.

शिफारशी:

तमाशा हा प्रकार TV, मोबाईल या अत्याधुनिक माध्यमांमुळे दिवसेंदिवस कमी होत चालला आहे, हि कला जिवंत ठेवायची असल्यास कलावंतांना प्रोत्साहन द्यायला हवे, सरकारने त्यांना आर्थिक मदत करायला हवी व रसिकांनी त्याचा आनंद घेतला पाहिजे तरच हि कला जिवंत राहू शकेल.

संदर्भग्रंथ सूची:

- १) के आर सावंत (१९८३)। तमाशा : महाराष्ट्र का एक अनोखा लोकनाट्य
- २) मनोहर लक्ष्मण वरदपांडे (१९९२)। भारतीय रंगमंच का इतिहास
- ३) सुधन्वा देशपांडे (२००७)। सडकों का रंगमंच: जनना मंच का अनुभव
- ४) अपर्णा भार्गव धारवाडकर (२००९)। स्वतंत्रता के रंगमंच: १९४७ से भारत में नाटक, और शहरी दर्शन